

Черемська О.С.
доктор філологічних наук, професор
Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця
Харків, Україна

МОВОМИСЛЕННЯ Г. СКОВОРОДИ В ДОСЛІДЖЕННЯХ УЧЕНИХ ХАРКІВСЬКОЇ ФІЛОЛОГІЧНОЇ ШКОЛИ ХІХ – поч. ХХ ст.

В історії розвитку лінгвістичної та філософської думки в Україні ХІХ – поч. ХХ ст. важливу роль відіграли наукові осередки, що об'єднували інтелектуалів-словесників – фундаторів різних напрямів української філології. Процес зародження таких центрів великою мірою зумовлений створенням вищих навчальних закладів – Києво-Могилянського колегіуму (1632 р.), Харківського колегіуму (1726 р.), Харківського університету (1804 р.), із якими пов'язаний життєвий і творчий шлях нашого мандрівного філософа Григорія Сковороди. У Києво-Могилянському колегіумі Г. Сковорода навчався впродовж 1734–1741 рр., 1744–1745 рр., 1751–1753 рр. У Харківському колегіумі викладав у 1759–1762 рр. та з перервами до 1769 р. До заснування останнього був причетний силою своєї духовності.

Тому не випадково Харківський університет особливо прислужився до популяризації особистості українського філософа та його творчості. Значна роль у виданні й дослідженні наукової та літературно-художньої спадщини мислителя належить ученим Харківського університету, зокрема відомим представникам Харківської школи філософії Й. Шада та Харківської філологічної школи (ХФШ).

Про особливості мовомислення та мовотворчості Г. Сковороди маємо як окремі згадки, так і ґрунтовні дослідження представників ХФШ окресленого періоду: І. Вернета, Г. Гесс де Кальве, М. Сумцова, А. Метлинського, І. Срезневського, М. Костомарова, Ф. Луб'яновського, Г. Данилевського, Ф. Зеленогорського, О. Єфименко, Д. Багалія, О. Синявського, П. Бузука, Г. Хоткевича та ін. [3].

Так, представник Харківської школи філософії Й. Шада доктор філософії Г. Гесс де Кальве є автором першої біографічної праці про Г. Сковороду,

опублікованої в журналі «Українській вѣстникъ» (1816 р.). У статті вчений відзначає найважливіші риси творчої особистості філософа: «допитливий розум», «чисте, чуттєве і до всього прекрасного прихильне серце складало всю його власність»; «витривалість і стійкість» перед життєвими незгодами, «доброту й благородство душі», «дотепність», «безкорисливість і скромність».

У цьому ж збірнику подано статтю І. Вернета – письменника, журналіста, педагога, який знав Г. Сковороду особисто та наслідував стиль філософа, хоча з огляду на дріб'язкові, на наш погляд, міркування критично відгукувався про манеру його спілкування: «він був чоловік розумний та учений; але норовливість, надмірне самолюбство, яке не допускає ніякого заперечення, сліпа покора, якої він вимагав від слухачів, затьмарювали сяйво обдарувань його та зменшували користь, яку суспільство могло б очікувати від його здібностей» [1, с. 121].

Однак І. Вернет акцентує на таких рисах філософа, як чесність і безкорисність, простота і любов до природи. Для того, щоб надати змогу читачеві глибше зрозуміти духовний світ мислителя, спосіб письма та особливості вираження думки, І. Вернет уміщує два листи Г. Сковороди, що своїм стилем засвідчують вплив біблійних текстів: «Сковорода був ворогом єрів; понад те, багато слів він скорочував і записував із титлами. У різних місцях трапляються зірочки, значення яких ми не скрізь могли зрозуміти; але залишмо їх у нашому списку: читачі однак не знайдуть тут наголосів, які він ставив на кожному слові» [1, с. 126]. *«Возлюбленный друже! Георгій Георгіевич! Мир сердцу твоему и дому! Седмицу у тебе почил Старец Сковорода: аки в' матернем домѣ; *на пути свидѣній твоих насладихся, яко во всяком богатстве. Во вѣки не забуду оправданій твоих... *заповедь Гдѣня свѣтлая»* [1, с. 126–130]. Наведені цитати слугують ілюстрацією зазначених рис мислителя.

Продовжили наукову сковородіану представники Харківської школи романтиків. Із. Срезневський, М. Костомаров, А. Метлинський привернули увагу громадськості до творчості Г. Сковороди та до його мови на своїх лекціях і в наукових розвідках: «Метлинський, як зауважує Л. Ушкалов, був добрим

знавцем життя і творчості Сковороди. Згадаймо хоч би його лист до Григорія Данилевського, написаний у Харкові 13 березня 1856 року. Він цілком присвячений Сковороді, передовсім рукописам його творів, що зберігалися в бібліотеці Харківського університету» [13]. Мова йде про «Письмо. Басня: пустынник и его друг. Обращение басни к Богу. Примір» та список (без назви) кінця XVIII століття трактату Сковороди «Ікона Алквіадська», чи «Ізраїльський Змій». Автор наводить думку А. Метлинського про те, що з усього написаного про Сковороду найкращими є статті Із. Срезневського.

Уважаємо, що А. Метлинський має на увазі значну за обсягом біографічно-аналітичну працю Із. Срезневського «Отрывки из записок о старце Григории Сковороде», опубліковану в журналі «Утренняя звезда» (1833 р.). Учений знайомить читача не лише з біографічними відомостями, а також із творами Г. Сковороди, подаючи їхній побіжний аналіз. Постать мислителя він характеризує словами: «від природи був добрий, мав серце чутливе, а отже, й співчутливе»; «відчуження від людей і світу» привели його до містицизму, «розум Сковороди, спочатку бадьорий та грайливий, ставав усе більш норовливий, незалежний»; «дух сатири – найвиразніша риса його характеру»; «музика була його єдиним задоволенням». Відомою серед народу називає дослідник його духовну пісню «Иже Херувими». Не менш поширеним вважає перший його твір, основу якого склали лекції, прочитані в Харківському колегіумі «Начальная дверь ко Христианскому добронравію» із десяти розділів, у яких частково викладено філософію Г. Сковороди.

Дослідження Із. Срезневського цінне ще й тим, що в ньому подано два варіанти пісні «Всякому городу нравъ и права», що увійшла до збірки «Садъ Божественныхъ пѣсней старца Г. Сковороды», яка, як зауважує автор, стала народною завдяки виконанню незрячими кобзарями – «українськими рапсодами». Учений зазначає, що ці твори містять прекрасні думки, і якщо є в них недолік, то в способах вираження, іноді надто різких, але щодо цього варто брати до уваги час, у який писав Сковорода, характер його виховання, розуміння словоладу того періоду, характер самого Сковороди [11, с. 88]. Однак негативно

відгукується Із. Срезневський про байки Г. Сковороди, називаючи їх «іграшками уяви», через те що хороші повчання трапляються в них рідко. Найяскравіше обдарування Сковороди-філософа, на думку автора статті, проявилось в його розмовах, роздумах, романтичних творах: «Лотова дружина», «Мученики в ім'я Христа», «Грішники»; симфоніях: «Сповідь і покаєння», «Шлях до вічності», «Морок світу», «Світло світу». Але найвиразніше, на його думку, «спосіб мислення і дивацтва характеру» відображені в епістолярній спадщині мислителя.

Звертався до постаті Г. Сковороди мовознавець-мислитель О. Потебня та його учні, які впродовж 1907–1923 рр. видали 8 томів збірника «Вопросы теории и психологии творчества» (за ред. Б. Лезіна). Також у виданні Харківського історико-філологічного товариства (ХІФТ) «Сборник Харьковского историко-филологического общества» (1886–1914 рр.), який мав 21 випуск і виходив за редакцією Д. Багалія, 8 томів присвячені Г. Сковороді [14, с.187]. Саме академік Д. Багалій найбільшою мірою долучився до видання творів Г. Сковороди. Йому завдячуємо започаткуванню вшанування пам'яті філософа з 90-х рр. ХІХ ст. на відзначення століття від дня смерті. Із цієї нагоди історик зібрав його рукописну спадщину та оприлюднив її в збірнику Історико-філологічного товариства (т. 7, 1894 р.), що й дало поштовх до наукових досліджень творчості та філософського світогляду Г. Сковороди: «в науковій літературі про Сковороду, зауважує В. Петров, що чималою мірою з'явилася з р. 1894, розвідкам акад. Д. І. Багалія належить почесне й видатне місце. Останню монументальну працю академіка Багалія: «Укр. мандрівний філософ Г.С. Сковорода» (Харків. 1926), таку докладну, всебічну й всеохоплюючу, треба по справедливості назвати „енциклопедією сквородознавства“» [8, с. 30].

Завдяки діяльності Д. Багалія, опублікованому вченим доробкові Г. Сковороди та ґрунтовним дослідженням представників ХФШ, можемо також простежити шляхи доходження до наукової спільноти праць мислителя [4; 5]. Так, дослідник творчості Г. Сковороди літературознавець Л. Ушкалов припускає, що О. Потебня міг ознайомитися із творами мислителя із виданої 1861 р. в Санкт-Петербурзі книги «Сочинения в стихах и прозе Григория

Саввича Сковороди», тобто «Сад божественних пісень», «Нарцис», «Убогий Жайворонок», «Боротьба Михайла із Сатаною», «Бесіда двоє», «Суперечка біса з Варсавою», «Вхідні двері...» та деякі листи..., а також за книгою Данилевського «Українська старовина», «у якій уміщено уривок зі «Сну», присвяту Афанасію Панкову циклу «Харківські байки», кілька цих байок, уривки з деяких листів, «Всякому городу нрав і права», уривок з діалогу «Кільце». Нарешті, Потєбня читав автограф трактату «Ізраїльський Змій», що з 1879 року зберігався в бібліотеці Харківського історико-філологічного товариства» [13, с. 9]. Саме останньому твору О. Потєбня й присвятив свою єдину спеціальну працю про Г. Сковороду. Це був реферат, виголошений на засіданні ХІФТу. Про цей реферат нам відомо зі згадки М. Сумцова 1893 р., який також зауважив, що рукопис цього твору був подарований ХІФТу викладачем історії та географії В. Л. Спаським [12, с. 50].

Сентенції ґрунтовних аналітичних розвідок Д. Багалія про творчість Г. Сковороди важливі для розуміння світоглядної основи його мовомислення, узагальненої дослідником у понятті «християнська філософія»: «наш український філософ був разом з тим і релігійним мислителем, іншими словами, філософія була для нього і релігією, а релігія філософією» [4, с. 2]; «у ньому струнко поєднувалися погляди на світ, людину і Бога, гармонійно злилися світогляд і мораль, один логічно впливав з іншого»; «у ньому бачимо рідкісний приклад найповнішої гармонії між ученням і життям: він жив так, як учив і вчив так, як жив» [4, с. 9]; «його поетичні твори органічно пов'язані з Київською літературною школою XVIII ст. (Георгій Кониський, Лащевський та ін)»; «він вплинув і на нову малоруську словесність в особі Котляревського і Шевченка» [4, с. 15].

Із поглядом Д. Багалія на мовосвітогляд Г. Сковороди перегукується дослідження Б. Криси щодо «оприявлення» мислителя через символічну мову Слова Божого, що глибше розкриває першопричину його мовного феномену. «Сковородинські погляди на мову породила її головна функція – оприявнювати й іменувати сліди Божественної присутності – функція, інспірована біблійним

стилем і зрозуміла тільки в разі її практичного сповідання» [7, с. 149]. Мову творів Сковороди загалом формують «різні грані духовного та мистецького досвіду, пов'язані й зі станом самої мови, і з особистими творчими намірами». Дослідниця відзначає два чинники, що впливали на формування мовосвіту мислителя: «У складній мовній палітрі Г. Сковороди, що стала найвищою хвилею українського бароко, можна розрізнити взаємодію принаймні двох чинників. *Перший* із них – як уважає дослідниця – *білінгвізм, загалом характерний для українських барокових текстів* (Виділення наше. – О.Ч.), адже вже К. Ставровецький свідомо «клав» слова по-різному: церковнослов'янською та «простою» мовами. ... *Якраз пошук аналогій між чуттєво-раціональними образами Божественного Логосу та їх писемним відображенням стає другим і головним чинником* (Виділення наше. – О.Ч.), у процесі якого сформувалася філософсько-образна мовна матриця Г. Сковороди. Річ лише в тому, що і його білінгвізм (чи радше полілінгвізм), і його пошук аналогій проявляється подібно: безліччю цитат із текстів християнської й античної традицій» [7, с. 145–147]. Для самовираження Г. Сковороди, наголошує авторка статті, «особливо важило усвідомлення невичерпності сенсу, існування таїни, до якої можна лише наблизитися, спостерігаючи за грою світла й тіні у плині людської мови» [там само]. Отож необхідність розкриття для себе самого сокровенного змісту Слова Божого і доведення закодованих у ньому сенсів буття до братів духовних зумовлювало образно-символічний спосіб вираження мислителя через систему аналогій та порівнянь. Тому у філософських трактатах, літературних творах та епістолярії Г. Сковороди проявляється діалогічність мовлення: діалог із самим собою, улюбленим учнем, як пошук істини, правди, щастя.

Образний світ Г. Сковороди, його мова і стиль привертали увагу представників ХФШ періоду «українського відродження» впродовж 20–30-х рр. ХХ ст. Така увага була зумовлена не лише прагненням суто теоретичного вивчення мовостилю письменника, а й практичною необхідністю – обґрунтування засад творення літературного стандарту української мови,

працюючи над яким, мовознавці ХФШ брали до уваги традиції літературної мови, закладені у творах класиків українського письменства.

Учень С. Кульбакіна, випускник Харківського університету О. Синявський, здійснив ґрунтовний аналіз стилю і мови творів Г. Сковороди. Саме в С. Кульбакіна, історика мови, потєбнянця, автора праць з історії української мови «Давньоцерковнослов'янська мова» (1911) із порівняльно-історичним висвітленням фонетики та морфології, «Українська мова. Короткий нарис історичної фонетики і морфології» (1919, рос. мовою), О. Синявський перейняв погляд на мову як динамічну систему. Завдання науки, як уважав О. Синявський, полягає в тому, щоб у кожному окремому обмеженому «шматкові» української літературної мови (напр., в окремого письменника) точніше визначити ту лінію, себто точніше виявити його мовні складники, їх походження й місце в літературній мові взагалі, бо в пізнанні минулого можемо здобути більше певності й на наше сьогочасне [10, с. 8].

У статті «Мова творів Гр. Сковороди», написаній та оприлюдненій 1922 р., а опублікованій у журналі «Червоний Шлях» (1924 р.), учений-аналітик розкриває значення мовної скарбниці Г. Сковороди. Праця цінна тим, що містить аналіз мовних особливостей творів Г. Сковороди в контексті доби. Учений порушує питання про поширений на той час в Харкові погляд на мову філософських трактатів Г. Сковороди як зразкову російську мову, що, на його думку, не відповідає дійсності. Найважливіше, зауважує мовознавець, мову Сковороди, як і кожного письменника, «не можна відривати від ґрунту, від оточення, від епохи... оточення доби Сковороди, тоб-то 2-ї половини XVIII ст.» [9, с. 248]. Епохальною на той час працею була граматика М. Смотрицького, яка до кінця XVIII ст. була «катехизмом» літературної мови в Україні. Вона регламентувала книжну мову для інших слов'ян, у яких не одномоментно настав час наближення до живої народної мови. Основною засадою «Грамматики Славенскія» (1619 р.), зауважує автор, був історико-етимологічний правопис (вживання літери **ѣ**, розрізнення **и** та **ы**); втрачені в живомовній стихії слова і форми, що залишились непорушною основою книжної мови аж до появи творів

І. Котляревського. Писати простою мовою можна було, на погляд тодішніх книжників, твори-жарти, інтермедії, сатири, пісеньки. Вихований у Київській академії в час розквіту староукраїнської книжної мови, Г. Сковорода продовжив своєю творчістю українську літературну традицію того часу, із деякими своєрідними особливостями.

О. Синявський виокремлює такі характерні риси мови мислителя: «слов'янська стихія в лексиці й формах» слів у цитованих уривках; українські ознаки, особливо фонетичні, що привертають увагу вже в назвах творів (ѣ читається як і), напр., *«Ковалѣнському»*, *«Убогій жайворонок»*; українське середнє л, напр., *«Израилскій змій»*; ствердіння губних, напр., *об'являя, ровъ, п'ян*; сплутування и з ѣ, напр., *раздирающий, философи, юристи, медицина*; ствердыння р, напр., *государъ, вихромъ* та ін.

По-друге, наголошено на великій кількості українських форм, слів, виразів, синтаксичних властивостей, що наявні не лише в літературних творах, а й філософських трактатах: *ничіихъ, могти, чоловѣкови, дуракови, дитина, очеретъ, метеликъ, заплутанный, добродѣйко! «учу свои дѣти»*, *«двадцать лѣтъ съ залишкомъ»*. По-третє, мовознавець зауважує значний вплив неслов'янських мов, який позначається у варваризмах античного та західноєвропейського походження; вплив латини на синтаксис мови Сковороди, який відчувається в словоладі, напр. *«Вѣчно бы онъ за мырскою со Єзоповымъ псомъ гонялся суетою»*. Такий вплив зумовлений, на думку мовознавця, потребою висловити «силу понять і відтінків їх (в Израилському змії він говорить, наприкл., про ріжнозначність слів «жизнь» і «житие»)) і тому вносив у свою мову більше чужих слів і новотворів, упідлеглюючи проте їх українській фонетиці» [9, с. 255]. Підсумовуючи, О. Синявський наголошує, що хоч мова Г. Сковороди була типовою книжною українською мовою XVIII ст., однак мовна «самосвідомість» Сковороди свідчить, що він свій «малоросійський діалект» ніколи не відриває від України і не сплутує з іншою мовою.

Із таким поглядом О. Синявського на мову творів Г.С. Сковороди не погоджувався Ю. Шевельов, зазначаючи, що хоча в творах Сковороди

Синявський знайшов чимало українізмів, вони являють собою лише мимовільну данину розмовній мові краю, а переважно твори Сковороди скомпоновані мовою церковнослов'янською або російською. Вживання української мови обмежувалося тоді такими жанрами, як інтермедія, пародія, травестія, народна комедія та сатира. «Тим-то сила анонімних поетів-бурсаків вкупі з Некрашевичем, Котляревським (1769–1838) та Білецьким-Носенком (1774–1856) вдавалися до однакового стилю й прибирали схожу поставу – доки не запанував романтизм» [15, с. 90]. Не вдаючись до аналізу вагомого доробку сквородіани мовознавця, уважаємо слушною думку К. Карунік про те, що «погляди науковця на мову та стиль Сковороди виформувалися в ході його студій над історією слов'янських мов, і на цьому ґрунті він побудував свою працю „Prolegomenato Studies of Skovoroda's Language and Style” виважено, однак не в усіх аспектах переконливо» [6, с. 131; 16].

За працями мовознавців ХФШ можемо виокремити характерні складники мовосвіту філософських та літературних творів Г. Сковороди, які привертають увагу й сучасних дослідників. У **лексичному** розмаїтті представлені такі компоненти: 1) власне українська лексика: *мати, утинав, слухає, поскакали, жаби, жайворонки*; 2) церковнослов'янізми: *глаголю, яже, дажд', хоцет, благодать, лобзанія, древо, херувим, небесного*; 3) росіянізми: *изба, почтение, государыня, надменність, деликатность*; 4) іншомовні запозичення: *тріумф, концепт, фортуна* (латинські), *фабула, епіграма, муза, філософія, диспут* (грецькі); 5) авторські новотвори на ґрунті української і російської морфеміки: *страннопрїимство, любомудрцы, города премноголюдни, тяжкосерд*. Лексичні одиниці канцелярсько-ділового та наукового стилів: сполучники *даби, нежелли*, терміни: *епіграма, диспут, філософія, концепт*. Суспільно-політична лексика: *права, юрист, позов*. Власні назви, зокрема й з античних філософів, Святого Письма, а також міфологічних героїв: *Езон, Сократ, Платон, Діоген, Месія, Ісус, Іоанн, Голгофа*.

Народнорозмовні та фольклорні елементи представлені народнопоетичною лексикою: *матуся, низен'кій, низесен'кій (поклон)*,

голубочка; загальноживаною лексикою: *город, село, соловейко*; розмовно-просторічною авгментивною лексикою: *жертви, дурак, голяки*.

Фонетичні та граматичні особливості, що частково відображають риси української фонетики й граматики виражені такими явищами: 1) змішування **ы** та **и**: *істини, высота*; 2) тверді губні та **р**: *голуб, ползовался, вихр*; 3) закінчення *-еві*: *гостеві*; 4) кличний відмінок: *друже*, поширені звертання: *любезный друже*; 5) родовий відмінок: *у тебе*. Народнорозмовний синтаксис: *Добрая слава лучше мягкого пирога. Случилось Дикой Курице залететь к Домашней*.

Філософські твори Г. Сковороди містять зразки книжної староукраїнської традиції мови: **філософські сентенції**: *Лучше у одного разумного и добродушного быть в любви и почтении, нежели у тысячи дураков*. **Цитати**: *Слава добрая, утучняет кости*. (Соломон). *Слава велія, последоваши Б-гу*. (Син Сирахов). *Иные на то живут, что беи пьют, а я пью и ем на то, чтоб жить*. (Сократ). **Прислів'я та приказки**: *Далеко свиня от коня*. **Стилізовані під пісенну поезію твори**, які стали народними: *Стоит явор над горою, все кивает головою, Буйны ветры повивают, руки явору ломают*. Отож поділяємо думку дослідниці мовної скарбниці мислителя Л. Гнатюк про те, що мовосвіт Г. Сковороди як «цілісний соціокультурний феномен» відзначається цілим комплексом його лінгвістичних, історико-культурних і естетичних уявлень та спирається на староукраїнську літературно-писемну традицію кінця XVI – XVIII ст., що простежується на всіх мовних рівнях – лексико-семантичному, словотвірному, морфологічному, синтаксичному й фонетичному [2].

Отже, учені ХФШ значну увагу зосередили на відтворенні й аналізі образно-раціональної системи мовомислення Сковороди-філософа та письменника, популяризації його морально-етичних принципів, естетичних поглядів і літературної творчості. Дослідження мовних особливостей творів Г. Сковороди засвідчує, що його мовна стихія, як і староукраїнська мова XVIII ст., поєднала в собі немало елементів народної мови, зокрема в лексиці, частково в морфології та словотворі, зберігаючи водночас як свою основу книжну слов'яноруську традицію.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гесс-де-Кальве Г., Вернет И. Сковорода – український філософ. *Український вестник*. 1817. Апрель, ч. VI. С. 108–151.
2. Гнатюк Л. Мова Григорія Сковороди: хаос чи система? *Культура слова*. Вип. 64. 2004. С. 3–9. URL: <http://kulturamovy.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine64-1.pdf>
3. Григорій Сковорода: філософія життя і творчості «українського Сократа»: наук.-допом. бібліогр. покажч. / Харків. нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди, наук. б-ка; уклад. Т. І. Неудачина; відп. ред. О. Г. Коробкіна. Харків : ХНПУ, 2019. 128 с.
4. Григорий Саввич Сковорода: его учение, жизнь и значение : (речь, произнес. в публ. заседании Харьков. ист.-филол. о-ва, по случаю исполнившегося 29 окт. 1894 г. столетия со дня смерти этого философа). Харьков: Тип. губерн. правления, 1896. 4, 16 с. Отд. отт. из: Сб. ист.-филол. о-ва [при Харьков. ун-те]. 1896. Т. 8. С. 52–67.
5. Издание сочинений Г. С. Сковороды и состоящие в связи с ними исследования о нем : к 120-й годовщине со времени его кончины: (1794–1914 гг.): I–VIII / Д. И. Багaley. Петроград: Тип. имп. Акад. наук, 1915. 58 с.
6. Каруник К. Д. Мова Г. Сковороди в оцінці Ю. Шевельова: кристалізація поглядів *Слов'янський збірник*. 2013. Вип. 17. С. 119–135. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/slzb_2013_17_12.
7. Крися Б. Григорій Сковорода: випробування мовою. *Наукові записки УКУ*. 2020. Філологія, вип. 1. С. 143–154.
8. Петров В.П. До характеристики філософського світогляду Сковороди (Вчення Сковороди про матерію). *Записки Исторично-Філологічного Відділу УАН*. Київ, 1927. Кн. XIII–XIV. С. 30-43.
9. Синявський О. Мова творів Гр. Сковороди. *Червоний шлях*. 1924. Ч. 4–5. С. 248–255.
10. Синявський О. Норми української літературної мови. Харків – Київ: Вид-во «Література й мовознавство», 1931. 368 с.

11. Срезневский И. И. Отрывки из записок о старце Григории Сковороде. *Утренняя звезда. Собрание статей в стихах и прозе.* Книжка 1. Харьков, 1833. С. 67–92.
12. Сумцов Н. Материалы для истории Харьковского университета. *Записки императорского Харьковского университета.* 1893. Вып. 1. С. 37–52.
13. Ушкалов Л. Потебня і Сковорода: ловитва невлонного птаха. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Філологія.* 2016. Вип. 74. С. 7 – 16. URL: <https://kharkiv-nspu.org.ua/archives/3853>
- 14 Черемська О. С. Становлення і розвиток Харківської філологічної школи (XIX – перша третина XX ст.). Харків: Видавець Савчук О. О. 2020. 484 с.
15. Шевельов Ю. Українська літературна мова / перекл. С. Вакуленка. *Збірник Харківського історико-філологічного товариства.* 1999. Т. 8. С. 83–100.
16. Шерех Ю. Прологомена до вивчення мови і стилю Г. Сковороди. *Поза книжками і з книжок.* Київ: Вид-во «Час», 1998. С. 393–436.